

Daniel Jakimiec

Czyny zabronione ubezwłasnowolnionego przeciwko osobom sprawującym nad nim pieczę

Rodzina jest osobliwą grupą, która stanowi naturalny i niezastąpiony element struktury społecznej, określane często jako jej „podstawowa komórka” bądź „jednostka”. W ujęciu socjologicznym jest ona utożsamiana z naturalnym środowiskiem narodzin i rozwoju człowieka. W rodzinie dziecko – a w późniejszym okresie dojrzały człowiek – zaspokajają swoje podstawowe potrzeby życiowe. Opiera się ona na relacjach osobistych i prezentowanych postawach, przy czym interesy majątkowe, które nieodzownie wiążą się z jej bytem, posiadają uzupełniający charakter i są warunkowane przez więzi emocjonalne. Występujące w rodzinie postawy, relacje i wzajemne więzi powodują, że rodzinie przypisuje się szereg funkcji, które ma do spełnienia.

Warto wskazać, że do zasadniczych funkcji rodziny należą: emocjonalno-ekspresyjna, gospodarcza, wychowawczo-socjalizacyjna oraz opiekuńcza. Znajdują one wyraz w relacjach zarówno między dorosłymi członkami rodziny, to jest małżonkami i krewnymi, jak też między rodzicami i dziećmi¹. Obowiązek realizacji tych funkcji spoczywa na dorosłych osobach, które przez swój związek założyły rodzinę. Normatywnym wyrazem ich obowiązków w tym zakresie są regulacje zawarte w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym². Z generalnej normy zawartej w art. 23 k.r.o. wynika, że „małżonkowie są zobowiązani do wzajemnej pomocy i wierności oraz do współdziałania dla dobra rodziny [...]”. Norma ta znajduje doprecyzowanie w pozostałych przepisach Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, w tym w art. 27 k.r.o., zgodnie z którym:

¹ Na ten temat pisze T. Smoczyński, w: *System Prawa Prywatnego. Tom XI. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smoczyński, Warszawa 2009, s. 4–5.

² Ustawa z dn. 25 II 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz.U. 2017, poz. 682 tekst jedn. ze zm., dalej: „Kodeks rodzinny i opiekuńczy”, „k.r.o.”

[...] małżonkowie obowiązani są, każde według swych sił oraz swych możliwości zarobkowych i majątkowych, przyczyniać się do zaspokajania potrzeb rodziny [...]. Zadośćuczynienie temu obowiązkowi może polegać także, w całości lub w części, na osobistych staraniach o wychowanie dzieci i na pracy we wspólnym gospodarstwie domowym.

Jednak istnieją sytuacje, w których jeden z małżonków z powodu przyczyn od niego niezależnych nie jest w stanie wypełniać ciążących na nim obowiązków. Regulacja dotycząca tego rodzaju przyczyn została zamieszczona przez ustawodawcę między innymi w art. 13 § 1 k.c.³ oraz art. 16 § 1 k.c. Przepis art. 13 § 1 k.c. określa przypadek ubezwłasnowolnienia całkowitego, wskazując jako jego powody: chorobę psychiczną, niedorozwój umysłowy albo innego rodzaju zaburzenia psychiczne, w szczególności pijaństwo lub narkomanię. Ubezwłasnowolnienie całkowite może nastąpić, gdy osoba nimi dotknięta ukończyła co najmniej trzynaście lat i w związku z ich zaistnieniem nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem. Ubezwłasnowolnienie ma charakter fakultatywny, a sąd, orzekając o nim, rozważa jego celowość. W praktyce orzeczniczej całkowite ubezwłasnowolnienie traktowane jest jako środek nadzwyczajny, a jego stosowanie ograniczone jest tylko do sytuacji, w których jest ono nieuniknione.

Poza ubezwłasnowolnieniem całkowitym Kodeks cywilny w art. 16 § 1 k.c. przewiduje możliwość ubezwłasnowolnienia częściowego. Z treści tego przepisu wynika, że ubezwłasnowolnienie częściowe może nastąpić:

[...] z powodu choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii, jeżeli stan tej osoby nie uzasadnia ubezwłasnowolnienia całkowitego, lecz potrzebna jest pomoc do prowadzenia jej spraw.

Podstawy ubezwłasnowolnienia częściowego zostały w art. 16 § 1 k.c. ujęte podobnie do podstaw ubezwłasnowolnienia całkowitego, z tą różnicą, że nie jest wymagane, aby osoba dotknięta zakłóceniami natury psychicznej nie była w stanie kierować swoim postępowaniem, ale wystarczy, aby potrzebna była jej pomoc w prowadzeniu spraw. Pomoc w rzeczywistości będzie stanowić już sama konieczność uzyskania zgody przedstawiciela ustawowego, o której stanowi art. 17 k.c. Podkreślić należy, że przedstawiciel osoby ubezwłasnowolnionej częściowo, oprócz dokonywania określonych czynności

³ Ustawa z dn. 23 IV 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 2017, poz. 459 tekst jedn. ze zm., dalej: „Kodeks cywilny”, „k.c.”

prawnych, powinien także dokonywać niezbędnych czynności faktycznych, głównie związanych z dbałością o zdrowie ubezwłasnowolnionego⁴.

Odmienne poglądy od powyższego raczej nie zasługują na uwzględnienie, jako sprzeczny z koniecznością niesienia szeroko rozumianej pomocy osobie ubezwłasnowolnionej. Stąd pojęcie „prowadzenia spraw” powinno być rozumiane szeroko i obejmować nie tylko dokonywanie czynności prawnych, lecz również czynności faktycznych. Należy zauważyć, że przy ocenie potrzeby pomocy do podejmowania czynności faktycznych sąd orzekający powinien mieć na uwadze w głównej mierze nie sprawność fizyczną osoby, co do której toczy się postępowanie o ubezwłasnowolnienie, lecz jej sprawność intelektualną, to jest możliwość podejmowania decyzji i kierowania swoim postępowaniem⁵. Ułomność fizyczna stanowi bowiem przesłankę do zastosowania instytucji kurateli, przewidzianej w art. 183 § 1 k.r.o. Sąd Najwyższy stanął na stanowisku, że ustalenie, czy danej osobie potrzebna jest pomoc do prowadzenia jej spraw, powinno zależeć również od oceny, czy rzeczywiście istnieją sprawy wymagające decyzji tej osoby i jaki jest ich zakres⁶. Chodzi tutaj o różne sprawy związane z typowym funkcjonowaniem w społeczeństwie, a nie o incydentalną konieczność udzielenia pomocy w przeprowadzeniu tylko jednej trudnej sprawy. Brak zdolności do podejmowania decyzji i kierowania swoim postępowaniem, jak nadmieniono, może wynikać z choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych. Ustawodawca nie zdefiniował tych pojęć.

Pojęcie choroby psychicznej jest pojęciem nieostrym. Według jednej z występujących w doktrynie definicji oznacza przewlekły proces psychotyczny typu endogennego, organicznego bądź somatycznego⁷. Janusz Rybakowski w sposób następujący określa czynniki leżące u podstaw chorób psychicznych:

1. czynniki endogenne – związane z predyspozycją genetyczną, determinujące zaburzenia czynności ośrodkowego układu nerwowego w różnych okresach życia;
2. czynniki somatogenne – znane czynniki patogenne i procesy chorobowe doprowadzające do zaburzeń czynności ośrodkowego układu nerwowego;

⁴ Na ten temat pisze L. Ludwiczak, *Ubezwłasnowolnienie w polskim systemie prawnym*, Warszawa 2012, s. 24–25.

⁵ Na ten temat pisze M. Pazdan, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. J. Pietrzykowski, Warszawa 2011, s. 105–106.

⁶ Zob. postanowienie SN z 9 V 1972 r., II CR 48/72, OSNCPiUS 1972, nr 12, poz. 220.

⁷ Zob. M. Tomaszewska, *Metodologiczny status pojęć – przesłanek ubezwłasnowolnienia na przykładzie choroby psychicznej*, „Prawo i Medycyna” 2008, nr 4, s. 106.

3. czynniki psychogenne – czynniki związane z nieprawidłowym rozwojem psychicznym, społecznym uczeniem się oraz sytuacjami i wydarzeniami powodującymi stres psychiczny⁸.

Należy wskazać, że w literaturze do chorób psychicznych w szerokim ujęciu zaliczane są – oprócz chorób umysłowych i psychoz – także nerwice, zaburzenia osobowości (jak psychopatia, socjopatia, charakteropatia, homiopatia) oraz zaburzenia wtórne względem choroby mózgu o podłożu organicznym czy somatycznym, w tym zespoły otępienne⁹. Z powyższego wynika, że choroba psychiczna jest stanem przewlekłym, którego objawami mogą być różnorodne zaburzenia psychiczne. Co do drugiej z przyczyn ubezwłasnowolnienia L. Ludwiczak stwierdza, że pojęcie „niedorozwoju umysłowego”, którym posługują się przepisy art. 13 § 1 k.c. oraz art. 16 § 1 k.c., utraciło swoją aktualność na gruncie współczesnej psychiatrii. Zgodnie z ustaleniami medycznymi właściwym pojęciem jest „upośledzenie umysłowe”, czyli utrzymujący się stan, który charakteryzuje się niższą od przeciętnej ogólną sprawnością intelektualną, związany z zaburzeniami w co najmniej jednej dziedzinie, takiej jak: dojrzewanie, uczenie się i przystosowanie społeczne. W świetle powyższego upośledzenie umysłowe jest niewątpliwie stanem trwałym, zakłócającym prawidłowe funkcjonowanie jednostki w społeczeństwie.

Poza chorobą psychiczną i niedorozwojem umysłowym kolejną przyczyną ubezwłasnowolnienia w myśl powołanych przepisów są także „innego rodzaju zaburzenia psychiczne”. Z wykładni literalnej art. 13 § 1 k.c. oraz art. 16 § 1 k.c. wynika, że chodzi tu o zaburzenia psychiczne niebędące ani chorobą psychiczną, ani niedorozwojem umysłowym, przy czym ustawodawca wskazał jedynie przykładowo pijaństwo oraz narkomanię. Przejawem zaburzeń psychicznych mogą być też: hulaszczy tryb życia i trwonienie majątku. Jednocześnie warto w tym miejscu za T. Sokołowskim podkreślić, że to nie pijaństwo, narkomania czy innego rodzaju zakłócenia w funkcjonowaniu jednostki mogą stanowić przyczynę ubezwłasnowolnienia, lecz zaburzenia psychiczne leżące u ich podstaw. Jako przykład „innego rodzaju zaburzeń psychicznych” wymieniony przedstawiciel doktryny wskazuje otępienie, czyli wyraźne obniżenie poziomu sprawności umysłowej, utrudniające lub uniemożliwiające samodzielne funkcjonowanie w zwykłych warunkach życiowych, przejawiające się zwłaszcza utrudnieniem właściwego pojmowania, rozumowania, uczenia się i reagowania w nowych sytuacjach

⁸ Zob. J. Rybakowski, w: *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. A Bili-kiewicz, Warszawa 1992, s. 49.

⁹ Zob. M. Tomaszewska, *Metodologiczny...*, s. 107.

oraz tworzenia i odtwarzania śladów pamięciowych. W przeciwieństwie do chorób psychicznych te objawy ograniczają się do zaburzeń myślenia¹⁰.

W świetle powyższego można stwierdzić, że przyczyny ubezwłasnowolnienia – niezależnie od tego, czy chodzi o chorobę psychiczną, upośledzenie umysłowe, czy też innego rodzaju zaburzenie psychiczne – zawsze prowadzą do dysfunkcji jednostki. Tymczasem wszystkie wyżej wymienione funkcje, które ma do spełnienia rodzina, wiążą się z aktywnym udziałem w jej życiu i wypełnianiem przypisanych jej członkom ról małżeńskich i rodzicielskich. Rodzina jest naturalnym środowiskiem, w którym proces wychowania następuje przez oddziaływanie w ramach uczestnictwa w życiu rodzinnym. W środowisku tym małoletni członkowie rodziny poznają i przyswajają wartości, system zasad i reguł moralnych. Modelowanie postaw, zachowań i osobowości małoletnich dzieci powinno opierać się o zdrowy związek rodziców. Wszelkie niedoskonałości małżonka i rodzica w wypełnianiu spoczywających na nim zadań oraz nieumiejętność radzenia sobie ze sprawami życia codziennego, jak opieka nad małoletnimi dziećmi, rodzi po stronie pozostałych członków rodziny zazwyczaj antagonistyczne postawy. W dobie intensywnego rozwoju społeczno-gospodarczego prawidłowe funkcjonowanie rodziny stawia niemałe zadania przed jej członkami. W szczególności chodzi tu o umiejętność przyjmowania kreatywnych postaw w poszukiwaniu zatrudnienia oraz w wychowaniu i edukacji małoletnich dzieci. Specyfika wykonywania władzy rodzicielskiej przejawia się bowiem także w zmienności podstawowych zadań rodziców, koniecznych do zrealizowania na poszczególnych etapach rozwoju dziecka. Bezpośrednio po urodzeniu wymaga ono przede wszystkim nieustannej pielęgnacji oraz pomocy w zaspokajaniu wszystkich, nawet najbardziej podstawowych biologicznych potrzeb. Gdy dziecko rozpoczyna próby samodzielnego poruszania się, pojawia się konieczność ochrony przed zagrożeniami o fizycznym charakterze. Już w okresie przedszkolnym na pierwszy plan wysuwa się stopniowo intensyfikujący się proces wychowawczy i edukacyjny. Czas nauki nakłada na rodziców, w miarę ich możliwości, obowiązek pomocy dziecku. Ponadto małoletni poznaje nowe środowiska, stąd jest to także okres szczególnej czujności. Środowiska te niosą ze sobą różnego typu zagrożenia, które nie zawsze odpowiadają wartościom rodzinnym i społecznym. Rodzice powinni nauczyć dziecko, jak wyznaczać granice między uznawanymi przez nie wartościami a wartościami prezentowanymi przez środowisko, z którym się

¹⁰ Zob. T. Sokołowski, w: *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I*, red. A. Kidyba, Warszawa 2009, s. 82.

styka. W miarę upływu czasu dorastające dziecko wymaga umiejętnego kierowania nim oraz dopuszczania go do samodzielnego decydowania o własnych sprawach i ich załatwiania¹¹.

Niewątpliwie powyższe zadania stanowią dla osób, u których występuje choroba psychiczna, niedorozwój umysłowy lub innego rodzaju zaburzenia psychiczne, znaczne wyzwanie. Ubezważnienie osoby nimi dotkniętej powoduje, że jest ona inaczej postrzegana przez pozostałych członków rodziny – nie jako nieporadna, gorsza, niepasująca do tradycyjnych schematów i konwenansów przypisywanych członkom rodziny, ale jako osoba wymagająca pomocy z przyczyn od niej niezależnych. Posiada to znaczenie w relacjach zarówno między samymi rodzicami, jak i między nimi a dziećmi. Ubezważnienie powoduje, że rodzic jest postrzegany przez dziecko jako osoba wymagająca pomocy. Ponadto oddziałuje na małego, który nabywa świadomości, że zachowanie i reakcje na otaczającą rzeczywistość, które prezentuje ubezważniony rodzic, nie zawsze są prawidłowe i godne naśladowania. Dziecko staje się ostrożne w przyjmowaniu wzorców zachowania od ubezważnionego dorosłego domownika. Posiada to istotne znaczenie zarówno dla rodzica, jak i dla dziecka. Jeżeli sądowe postępowanie wykonawcze związane z ubezważnieniem będzie prowadzone także po osiągnięciu przez małego pełnoletności, to wówczas ukształtowane u niego przekonanie o potrzebie pomocy ubezważnionemu rodzicowi zaowocuje niezbędnym wsparciem. Ponadto w przypadku zdarzeń losowych po osiągnięciu przez dziecko pełnoletności, gdy zajdzie konieczność zmiany opiekuna czy kuratora w toku postępowania wykonawczego, będzie ono spełniać niezbędne przesłanki jako potencjalny kandydat do pełnienia tej funkcji.

Zatem ubezważnienie rodzica dotkniętego chorobą psychiczną, niedorozwojem umysłowym lub zaburzeniem psychicznym innego rodzaju posiada znaczenie dla jego sytuacji rodzinnej i mieści się w pojęciu ochrony istotnego dla niego interesu prawnego. Ubezważnienie jednego z członków rodziny wzmacnia też tę podstawową jednostkę społeczną w związku z zagrożeniami zewnętrznymi, zwłaszcza gdy drugi rodzic należycie wypełnia funkcje rodzinne, które na nim spoczywają. Ochrona przed zagrożeniami z zewnątrz w dobie intensywnego rozwoju społeczno-gospodarczego nabiera istotnego znaczenia – w szczególności, gdy chodzi o dostęp do różnego rodzaju używek, jak alkohol czy narkotyki, oraz o możliwość zaciągania zobowiązań finansowych.

¹¹ Zob. J. Strzebińczyk, w: *System Prawa Prywatnego. Tom XI. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smoczyński, Warszawa 2009, s. 311.

W systemie pieczy nad rodziną poza sądem istotną rolę odgrywają organy ścigania, a w szczególności policja, której funkcjonariusze nierzadko, jako osoby „pierwszego kontaktu”, udzielają niezbędnej pomocy. Atutem pomocy świadczonej przez policję jest to, że może być udzielona niezwłocznie, w zakresie bieżącego zabezpieczenia interesów członków rodziny. Współpraca policji z pracownikami socjalnymi, sądem, kuratorami sądowymi czy przedstawicielami innych instytucji świadczących pomoc, jak również charakter pełnionej publicznie funkcji powodują, że funkcjonariusze tego organu posiadają dobrą znajomość problemów rodzin w środowisku lokalnym. Ponadto często też uczestniczą w interwencjach kryzysowych z udziałem przedstawicieli innych instytucji, zapewniając prawidłowy przebieg.

Pomoc świadczona przez policję posiada charakter prewencyjny i nabiera szczególnej wagi w przypadku zagrożeń typu patologicznego, a więc występowania w rodzinie przemocy, uzależnień czy niezaradności wychowawczej. Udział organów ścigania w podejmowanych interwencjach – czy to samodzielnie, czy z udziałem przedstawicieli innych instytucji: pracowników socjalnych, kuratorów sądowych – wiąże się zazwyczaj ze skrajnym przejawem dysfunkcyjności rodziny. Pracownicy socjalni w zdecydowanej większości przypadków tego wymagających występują o podjęcie interwencji raczej do funkcjonariuszy policji niż bezpośrednio do sądu rodzinnego, w tym także w sytuacjach wymagających skierowania sprawy na drogę sądową. Przyczyną tego jest ściślejsza współpraca między policją a pracownikami socjalnymi oraz mniejszy dystans niż przy współpracy z sądem rodzinnym. Ponadto wiąże się to z uprawnieniami policji w zakresie przygotowania materiału dowodowego dla ewentualnego postępowania karnego. Jednak nie zmienia to faktu, że liczba zgłoszeń dokonywanych funkcjonariuszom policji także w przypadkach dotyczących sprawowania władzy rodzicielskiej z powyższych powodów jest znacznie większa niż liczba zawiadomień dokonywanych przez pracowników socjalnych bezpośrednio do sądu rodzinnego.

Warto zauważyć, że obowiązek podjęcia interwencji w sprawach rodzinnych wszczynanych z urzędu spoczywający na podmiotach wymienionych w art. 572 § 2 k.p.c.¹², w tym policji oraz prokuratorze, doznaje szczególnego wzmocnienia w prawie karnym. Należy w tym kontekście nadmienić, że penalizowane są zaniechania funkcjonariuszy służb zobligowanych przepisami prawa do podejmowania powyżej wymienionych czynności. Zgodnie

¹² Ustawa z dn. 17 XI 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. 2018, poz. 155 tekst jedn. ze zm., dalej: „k.p.c.”

bowiem z dyspozycją art. 231 § 1 i 3 k.k.¹³ funkcjonariusze publiczni – w tym sędzia, kurator, pracownik administracji rządowej i samorządowej, to jest nauczyciel czy pracownik socjalny – którzy przekraczając swoje kompetencje lub nie dopełniając obowiązków, działają na szkodę interesu publicznego lub prywatnego, podlegają karze do lat trzech, a jeżeli działali nieumyślnie – do lat dwóch.

Obowiązki organów ścigania, zobligowanych do reagowania na wszelkie sygnały o występowaniu sytuacji świadczących o dysfunkcjonalności rodziny lub przynajmniej uzasadniających podejrzenie ich występowania, należy postrzegać w kontekście powyższych uwag. Chodzi przede wszystkim o reagowanie na sygnały o przemocy w rodzinie, zagrożenia demoralizacją i inne zachowania sprzeczne z zasadami współżycia społecznego.

W świetle przepisów Kodeksu postępowania karnego¹⁴ organy ścigania są zobligowane do:

1. podjęcia czynności z urzędu, chyba że przepisy wyraźnie wymagają wniosku określonej instytucji lub organu, przy czym sprawy ścigane na wniosek od momentu złożenia takiego wniosku prowadzone są z urzędu – stanowi o tym odpowiednio art. 9 § 1 k.p.k. i art. 12 § 1 k.p.k.;
2. w przypadku podjęcia czynności z urzędu organ ścigania zobligowany jest do przeprowadzenia postępowania przygotowawczego, a oskarżyciel publiczny do wniesienia i poparcia oskarżenia przed właściwym sądem, o czym stanowi art. 10 § 1 k.p.k.

Organy ścigania są zobligowane przyjąć zgłoszenie także od dziecka będącego ofiarą przemocy domowej lub innych działań przestępczych ze strony członka rodziny. We wszystkich przypadkach policja jest zatem zobowiązana do wykonania wszystkich czynności wyjaśniających i przygotowawczych przewidzianych przepisami Kodeksu postępowania karnego i ustawy o Policji z dn. 6 kwietnia 1990 r.¹⁵ Czynnościami tymi są: interwencja, sporządzenie notatki urzędowej ze zdarzenia, zatrzymanie sprawców przemocy domowej stwarzających w sposób oczywisty zagrożenie dla życia bądź zdrowia ofiar, a także mienia, wszczęcie postępowania przygotowawczego przeciwko sprawcy przemocy w przypadku zgłoszenia lub stwierdzenia popełnienia

¹³ Ustawa z dn. 6 VI 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. 2017, poz. 2204 tekst jedn. ze zm., dalej: „Kodeks karny”, „k.k.”

¹⁴ Ustawa z dn. 6 VI 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 2017, poz. 1904 tekst jedn. ze zm., dalej: „Kodeks postępowania karnego”, „k.p.k.”

¹⁵ Dz.U. 2017, poz. 2067 tekst jedn. ze zm.

przestępstwa, zabezpieczenie dowodów popełnienia przestępstwa, podjęcie działań prewencyjnych wobec sprawcy przemocy oraz udzielenie ofiarom informacji o możliwości uzyskania pomocy.

Poza czynnościami policji nie można też pomijać znaczenia nadrzędnego nad nią organu ścigania, to jest prokuratora. Zadania organów prokuratury zostały określone treścią norm zarówno Kodeksu postępowania karnego, jak też aktów prawnych pozakodeksowych i sprowadzają się do wszczęcia postępowania przygotowawczego mającego na celu sprawdzenie, czy faktycznie popełniono przestępstwo, wyjaśnienie okoliczności czynu, zebranie i zabezpieczenie dowodów, ujęcie sprawcy, a w uzasadnionym przypadku także zastosowanie środka zapobiegawczego wobec sprawcy przemocy w postaci dozoru policyjnego lub tymczasowego aresztowania. Generalnie rzecz biorąc, organy ścigania podejmują czynności w związku z dysfunkcyjnością rodziny wówczas, gdy zdarzenia na to wskazujące mają charakter przestępczy. Policji, jako organowi ścigania, przypadają pewne zadania prewencyjne i monitorujące w obszarze rozwiązywania problemów rodzin dotkniętych problemem alkoholowym oraz przemocą domową. Obowiązujące przepisy prawa nakładają na policję w tym zakresie obowiązek współdziałania z przedstawicielami jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, gminnymi komisjami rozwiązywania problemów alkoholowych, przedstawicielami oświaty i ochrony zdrowia w identyfikowaniu dysfunkcji w rodzinie, zwłaszcza w zakresie występowania przemocy¹⁶. Chodzi tu w szczególności o procedurę „Niebieskie Karty”¹⁷.

Opieka i kuratela na tle dotychczasowych rozważań, ogólnie rzecz ujmując, sprowadza się do zabezpieczenia interesów życiowych ubezwłasnowolnionego, a więc osoby nieuprawnionej przez ustawodawcę do samodzielnego funkcjonowania w obrocie prawnym. Charakter oraz funkcja instytucji ubezwłasnowolnienia polega na tym, że służy ona przede wszystkim ochronie praw podmiotowych osoby ubezwłasnowolnionej. Wynika to z tego, że osoba dotknięta zaburzeniami psychicznymi niejednokrotnie może nie dysponować psychiczną zdolnością w zakresie niezbędnym do realizacji swoich spraw. W tej sytuacji zachodzi potrzeba zapewnienia takiej osobie odpowiedniej

¹⁶ Art. 9d ust. 2 ustawy z dn. 29 VII 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, Dz.U. 2005, nr 180, poz. 1493 ze zm.

¹⁷ Kwestię tę reguluje art. 9d ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz wydane na jego podstawie rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 13 IX 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”, Dz.U. 2011, nr 209, poz. 1245 ze zm. Rolę policji w realizacji procedury „Niebieskie Karty” precyzują wytyczne Komendy Głównej Policji – „Niebieska Karta”.

ochrony¹⁸. Ustawodawca w art. 176 k.r.o. wychodzi z założenia, że najlepszą gwarancją ochrony praw podmiotowych ubezwłasnowolnionego zapewnią członkowie jego najbliższej rodziny. Przekonanie to znajduje uzasadnienie w fakcie, że członkowie rodziny są osobami, które posiadają zazwyczaj właściwe rozeznanie w jego sytuacji życiowej; ponadto są związani z ubezwłasnowolnionym emocjonalną więzią rodzinną. Na podstawie art. 178 § 2 k.r.o. wymieniony wyżej przepis znajduje zastosowanie do ustanowienia kuratora dla osoby częściowo ubezwłasnowolnionej¹⁹.

Z powyższego wynika, że zarówno u podłoża instytucji ubezwłasnowolnienia, jak i samego ustanowienia opiekuna lub kuratora leży dobro podopiecznego – przy czym nie zawsze osoby ubezwłasnowolnione postrzegają swój interes w sposób zbieżny z postrzeganiem tego interesu przez przedstawiciela ustawowego. Środki, przy pomocy których osoby te dążą do realizacji założonych przez siebie celów, wynikają z ich subiektywnego postrzegania wartości i nie zawsze odpowiadają obiektywnym wartościom funkcjonującym w rodzinie i społeczeństwie. Bywa, że sposób postępowania osób ubezwłasnowolnionych jest sprzeczny z wartościami funkcjonującymi w rodzinie i w konsekwencji przekłada się w sposób negatywny na życie jej członków. W skrajnych przypadkach, które nie należą do odosobnionych, ubezwłasnowolniony kieruje przeciwko osobom z najbliższego środowiska, w tym wobec opiekuna lub kuratora, czyny zabronione. Rodzina staje się wówczas zdeorganizowana, a w konsekwencji przestaje wypełniać swoje zadania i funkcje, także w ramach szerszej zbiorowości, jaką jest społeczeństwo. Wynika to z tego, że ubezwłasnowolniony dotknięty chorobą psychiczną, upośledzeniem umysłowym czy innego rodzaju zaburzeniem psychicznym, a w szczególności pijaństwem lub narkomanią, wskazanymi w art. 13 § 1 k.c. i art. 16 § 1 k.c., jest w rzeczy samej jednostką dysfunkcyjną. Stąd nierzadko działanie ubezwłasnowolnionego nie tylko nie stanowi wzorca godnego naśladowania, ale wręcz przeciwnie – negatywnie wpływa na pozostałych członków rodziny²⁰.

Naturalne środowisko rodzinne ubezwłasnowolnionego staje się niejako podporządkowane jego osobie. Konsekwencją powyższego jest niechęć do pełnienia funkcji kuratora czy opiekuna przez najbliższe osoby. W związku z tym nie należą do incydentalnych przypadki, gdy osoby ubezwłasnowolnione kierują przeciwko sprawującym pieczę zachowania, które

¹⁸ Zob. K. Lubiński, *Postępowanie o ubezwłasnowolnienie*, Warszawa 1979, s. 11.

¹⁹ Zob. S. Kalus, w: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Piasecki, Warszawa 2009, s. 1083–1084.

²⁰ Zob. J. Winiarz, *Prawo rodzinne*, Warszawa 1987, s. 15–16; J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2010, s. 44–47.

wypełniają znamiona czynów zabronionych typizowanych treścią przepisów Kodeksu karnego czy Kodeksu wykroczeń²¹. Opiekun lub kurator, ustanowieni w osobie małżonka lub rodzica, z uwagi na łączące więzi rodzinne często w takich przypadkach unikają wszczynania postępowań karnych. Zazwyczaj poszukują innego rodzaju rozwiązań, chociażby dążąc do umieszczenia ubezwłasnowolnionego w szpitalu psychiatrycznym lub domu pomocy społecznej. Przepis art. 22 *zdr. psych.*²² stanowi, że osoba z zaburzeniami psychicznymi może być przyjęta do szpitala psychiatrycznego za jej zgodą na podstawie ważnego skierowania lekarza, który stwierdzi wskazanie do przyjęcia. Wymieniona ustawa w art. 22 *ust. 3* przewiduje też, że przyjęcie do szpitala psychiatrycznego osoby małoletniej lub całkowicie ubezwłasnowolnionej następuje za pisemną zgodą jej przedstawiciela ustawowego.

Z kolei art. 23 *ust. 1* *zdr. psych.* jako przesłankę umieszczenia w szpitalu psychiatrycznym wymienia dotychczasowe zachowanie osoby ubezwłasnowolnionej, które z powodu choroby psychicznej zagraża bezpośrednio jej własnemu życiu albo życiu lub zdrowiu innych osób. Zgodnie z art. 25 *ust. 1 i 2* *zdr. psych.* o umieszczeniu w szpitalu psychiatrycznym orzeka sąd opiekuńczy na wniosek tej osoby, jej przedstawiciela ustawowego, małżonka, krewnych w linii prostej, rodzeństwa bądź osoby sprawującej nad nią faktyczną opiekę albo z urzędu.

Z powyższego wynika, że aby zachowania ubezwłasnowolnionego i składające się na nie czyny stanowiły podstawę umieszczenia w szpitalu psychiatrycznym, muszą być skierowane przeciwko dobrom takim jak jego życie albo życie lub zdrowie innych osób. Zatem przesłanka ta nie obejmuje czynów skierowanych przeciwko dobrom materialnym osób sprawujących opiekę lub kuratelę. Stąd – jak wynika z obserwacji praktyki orzeczniczej – wnioski przedstawicieli ustawowych o umieszczenie w szpitalu psychiatrycznym nierzadko nie przynoszą zamierzonego skutku jako niespełniające wymienionej przesłanki. Podobnie w przypadku czynów zabronionych ubezwłasnowolnionego nie może być uznane za trafne inicjowanie przez opiekuna lub kuratora postępowania o umieszczenie z tego powodu wskazanej osoby w domu pomocy społecznej. Tryb umieszczania w tego rodzaju placówce reguluje art. 54 *ust. 2* *u.p.s.*²³ Z powołanego przepisu wynika, że

²¹ Ustawa z dn. 20 V 1971 r. – Kodeks wykroczeń, *Dz.U.* 2015, poz. 1094 tekst jedn. ze zm.

²² Ustawa z dn. 19 VIII 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego, *Dz.U.* 2017, poz. 882 tekst jedn. ze zm., dalej: „*zdr. psych.*”

²³ Ustawa z dn. 12 III 2004 r. o pomocy społecznej, *Dz.U.* 2017, poz. 1769 tekst jedn. ze zm., dalej: „*u.p.s.*”; rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dn. 19 X 2005 r. w sprawie domów pomocy społecznej, *Dz.U.* 2005, nr 217, poz. 1837 ze zm.

do domu pomocy społecznej zainteresowany może zostać skierowany na podstawie pisemnego wniosku złożonego do ośrodka pomocy społecznej, właściwego ze względu na miejsce zamieszkania. Za zgodą osoby ubiegającej się o umieszczenie w domu pomocy społecznej lub jej przedstawiciela ustawowego wniosek może zgłosić inna osoba fizyczna lub prawna, a także powiatowe centrum pomocy rodzinie lub ośrodek pomocy społecznej.

Gdy żadna z wyżej wymienionych osób nie korzysta z przysługującego jej uprawnienia lub brak jest zgody wskazanej osoby, a zachodzą okoliczności określone w treści art. 54 ust. 2 u.p.s., umieszczenie w domu pomocy społecznej może nastąpić na podstawie orzeczenia sądu. Przesłanki umieszczenia w domu pomocy społecznej określa art. 54 ust. 1 u.p.s., zgodnie z którym osobie wymagającej całodobowej opieki z powodu wieku, choroby lub niepełnosprawności, niemogącej samodzielnie funkcjonować w codziennym życiu, gdy nie można zapewnić jej niezbędnej pomocy w formie usług opiekuńczych, przysługuje prawo do umieszczenia w domu pomocy społecznej. Zatem przesłanką umieszczenia w domu pomocy społecznej jest stan zdrowia, a nie czynny zabronione osoby ubezwłasnowolnionej, zdefiniowane w art. 115 k.k.

Dotychczas przeprowadzone rozważania prowadzą do stwierdzenia, że podejmowane przez przedstawiciela ustawowego działania w wyżej przedstawionych przypadkach zmierzające do umieszczenia podopiecznego w szpitalu psychiatrycznym lub w domu pomocy społecznej nie stanowią skutecznego środka niwelowania dysfunkcjonalności ubezwłasnowolnionego i co za tym idzie – usunięcia zakłóceń w funkcjonowaniu jego rodziny. Głównie wynika to z tego, że we wskazanych sytuacjach brak jest przesłanek umieszczenia podopiecznego w szpitalu psychiatrycznym lub w domu pomocy społecznej. Ponadto skuteczne przeciwdziałanie przyczynom dysfunkcjonalności ubezwłasnowolnionego i jego rodziny wymaga od niego współpracy, a w sytuacji, gdy dopuszcza się on czynów zabronionych – z reguły brakuje woli jej podjęcia. Dlatego działania w takim przypadku, przy uwzględnieniu interesu osoby ubezwłasnowolnionej jako priorytetu, powinny odwoływać się do środków przymusu ukierunkowanych na leczenie.

Kierowanie przez ubezwłasnowolnionego zachowań o znamionach czynu zabronionego przeciwko osobom sprawującym pieczę wynika z subiektywnego wadliwego postrzegania swojej sytuacji faktycznej i prawnej, w tym przekonania, że znajduje się poza zakresem odpowiedzialności karnej. Przyczyny ubezwłasnowolnienia powodują, że osoba dotknięta chorobą psychiczną, upośledzeniem umysłowym lub innego rodzaju zaburzeniami

psychicznymi nie posiada zdolności racjonalnego kierowania swoim postępowaniem, oceny motywów swojego działania oraz przewidywania skutków zamierzonych czynów. Osoba ta nie jest tym samym zdolna do podejmowania działań, które można uznać za świadome i celowe²⁴. Jednakże samo ubezwłasnowolnienie nie uchyla odpowiedzialności karnej tej osoby, a jedynie uzasadnia podjęcie przez sąd w postępowaniu karnym oceny, czy istniał stan wyłączający rozpoznanie znaczenia czynu i pokierowanie jej zachowaniem.

Prawo karne materialne nie używa terminu „ubezwłasnowolniony”. Posługuje się natomiast pojęciem „poczytalności”, która w myśl regulacji art. 31 k.k. może być wyłączona lub ograniczona. Osoba ubezwłasnowolniona w postępowaniu karnym może występować w roli pokrzywdzonego lub oskarżonego. Kodeks postępowania karnego w art. 51 § 2 stanowi, że prawa całkowicie lub częściowo ubezwłasnowolnionego wykonuje przedstawiciel ustawowy albo osoba, pod której stałą pieczę pozostaje. Według art. 76 k.p.k. wymienione osoby mogą przychodzić oskarżonemu ze swoistą odsieczą, ale w żadnym przypadku nie oznacza to znoszenia procesowej samodzielnosci tegoż oskarżonego²⁵.

Zastrzeżenia może budzić redakcja art. 51 § 3 k.p.k., zwłaszcza w świetle okoliczności, że paragraf ten usytuowany jest zaraz za paragrafem dotyczącym przedstawicieli ustawowych. Umieszczenie wymienionego przepisu mogłoby sugerować, że opiekun osoby nieporadnej działa na takiej samej zasadzie jak opiekun wskazany w art. 51 § 2 k.p.k. – czyli „zamiast”, a nie „obok” pokrzywdzonego – co w przypadku pokrzywdzonego nieporadnego, a jednak posiadającego zdolność do czynności prawnych jest niedopuszczalne. W literaturze pojawiają się stwierdzenia, że przeredagowanie treści art. 51 § 3 k.p.k. poprzez dodanie po słowach „jego prawa może wykonywać” wyrażenia „obok pokrzywdzonego” całkowicie rozwiłoby ewentualne wątpliwości²⁶. Opiekunem faktycznym ubezwłasnowolnionego jest osoba, pod której pieczę pokrzywdzony pozostaje. Istotne jest w tym przypadku faktyczne opiekowanie się pokrzywdzonym. Do sądu w postępowaniu karnym należy sprawdzenie, czy rzeczywiście osoba ta sprawuje opiekę; w razie wątpliwości organ ten może przeprowadzić odpowiednie postępowanie w trybie art. 97 k.p.k. W przypadku ubezwłasnowolnionego pokrzywdzonego

²⁴ Zob. L. Ludwiczak, *Ubezwłasnowolnienie...*, s. 24.

²⁵ Zob. J. Gurgul, *Glosa do wyroku SN z 28 VIII 2002 r., II KKN 368/00*, „Prokuratura i Prawo” 2004, nr 4, s. 115–119.

²⁶ Zob. A. Siostrzonek-Sergiel, *Niektóre zagadnienia udziału pokrzywdzonego z zaburzeniami psychicznymi w postępowaniu karnym*, „Palestra” 2005, nr 1–2, s. 25.

jego przedstawiciel ustawowy korzysta ze wszystkich uprawnień procesowych, które mu przysługują²⁷.

Zaburzenia psychiczne występujące u pokrzywdzonego mogą spowodować, że nie będzie on w stanie prawidłowo kierować swoim zachowaniem i tym samym realizować przyznanych mu przez Kodeks postępowania karnego uprawnień. Pokrzywdzony może mieć trudności nie tylko z wykorzystaniem swych praw, ale w sytuacjach skrajnych także ze zrozumieniem, w jakiej sytuacji procesowej się znajduje. Sąd zobowiązany jest wówczas do uwzględnienia interesów pokrzywdzonego, co nie oznacza, że powinien działać na jego korzyść. Wypada jednak uznać, że uwzględnienie prawnie chronionych interesów takiej osoby obejmuje swym zakresem zagwarantowanie jej możliwości takiego uczestniczenia w postępowaniu, które zapewniłoby ochronę tych interesów²⁸.

Wszystkie wyżej przedstawione uwagi dotyczące pokrzywdzonego ubezwłasnowolnionego i jego sytuacji w postępowaniu karnym przez pryzmat art. 76 k.p.k. znajdują zastosowanie do oskarżonego ubezwłasnowolnionego. Przewidziane w tym przepisie osoby zaliczane są do grupy rzeczników indywidualnych. Osobom tym przysługuje pełnia praw strony²⁹. W przypadku czynów zabronionych ubezwłasnowolnionego przeciwko opiekunowi lub kuratorowi między tymi osobami zachodzi sprzeczność interesów. W takim przypadku sąd w postępowaniu karnym zobowiązany jest na podstawie art. 79 § 1 pkt 3 k.p.k. ustanowić oskarżonemu ubezwłasnowolnionemu obrońcę z urzędu, przyjmując, że zachodzi uzasadniona wątpliwość co do poczytalności ubezwłasnowolnionego.

Powyższe okoliczności na podstawie art. 169 k.r.o. mogą uzasadniać zwolnienie opiekuna z pełnionej przez niego funkcji. Postępowanie o zwolnienie opiekuna powinno zmierzać w takim przypadku do ustalenia, czy w rzeczywistości istnieją przyczyny uzasadniające podjęcie decyzji w tym przedmiocie, czy też jest celowe z punktu widzenia dobra ubezwłasnowolnionego wydawanie przez sąd stosownych zarządzeń, które umożliwiłyby dalsze sprawowanie opieki przez tego samego opiekuna. Należy więc w pełni opowiedzieć się za poglądem prezentowanym przez S. Kalus, że w postępowaniu tym sąd powinien zgodnie z art. 574 § 1 k.p.c. wezwać

²⁷ Zob. R.A. Stefański, *Podmioty uprawnione do złożenia wniosku o orzeczenie środka karnego w postaci obowiązku naprawienia szkody*, „Prokuratura i Prawo” 2003, nr 9, s. 147–154.

²⁸ Zob. A. Siostrzonek-Sergiel, *Niektóre...*, s. 25.

²⁹ Zob. R.A. Stefański, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, Warszawa 2017, s. 855–858.

do osobistego stawiennictwa opiekuna i podopiecznego, jeżeli ukończył on trzynaste lat.

Ponadto ponieważ sprawa o zwolnienie opiekuna należy do ważniejszych przypadków w rozumieniu art. 576 § 1 k.p.c., sąd powinien wezwać i wysłuchać w tym postępowaniu osoby bliskie podopiecznego, czyli te, które mają niezbędną wiedzę w tej sprawie i na podstawie zeznań których możliwe będzie dokonanie oceny okoliczności uzasadniających zwolnienie opiekuna lub przemawiających przeciwko takiemu rozstrzygnięciu. Określenie w art. 576 § 1 k.p.c., że sąd zarządza wysłuchanie osoby bliskiej w miarę możliwości, nie oznacza dowolności tej czynności procesowej, lecz sytuację, w której wysłuchanie to może być pominięte tylko wówczas, gdy jest ono niemożliwe albo też szczególnie utrudnione. Wysłuchanie to powinno się odbywać na wyznaczonym w tym celu posiedzeniu. Wysłuchanie podopiecznego jest natomiast możliwe jedynie na posiedzeniu, jednak może się odbyć poza salą rozpraw, jeżeli umożliwi sądowi nawiązanie z nim takiego kontaktu, który sprawi, że podopieczny będzie czuł się w pełni swobodnie. Od postanowienia o zwolnieniu opiekuna na podstawie art. 518 k.p.c. przysługuje apelacja. W opisanych przypadkach dochodzi do wygaśnięcia funkcji opiekuna, przy jednoczesnym dalszym trwaniu opieki³⁰.

Przedstawione przypadki stanowią niektóre z problemów osób sprawujących opiekę lub kuratelę, przy czym nierzadko pozostają one nierozwiązane, jednocześnie oddziałując negatywnie na rodzinę i pełnione przez nią funkcje. Tym samym w rodzinach tych zostaje utrwalony stan dysfunkcjonalności. Rozwiązaniem w takim przypadku są środki zabezpieczające, o których stanowi art. 17 § 3 k.p.k. Zgodnie z jego treścią niemożność przypisania winy sprawcy czynu nie wyłącza postępowania dotyczącego zastosowania środków zabezpieczających. Środki zabezpieczające zostały uregulowane treścią rozdz. X k.k. Wśród tych środków odpowiednio art. 93 i art. 94 § 1 i 3 k.k. upoważniają sąd karny do orzeczenia wobec sprawcy czynu zabronionego leczenia ambulatoryjnego lub umieszczenia go w zakładzie psychiatrycznym. Wniosek w tym przedmiocie może zostać skierowany przez prokuratora do sądu karnego, o czym stanowi art. 324 § 1 k.p.k. Biorąc pod uwagę, że część czynów kierowanych przeciwko osobom najbliższym ścigana jest na ich wniosek, nic nie stoi na przeszkodzie, aby pokrzywdzony opiekun lub kurator, powołując się na dokumentację medyczną dotyczącą stanu zdrowia ubezwłasnowolnionego, zwrócił się do oskarżyciela publicznego o wystąpienie do sądu z wnioskiem o zastosowanie wymienionych środków zabezpieczających.

³⁰ Zob. S. Kalus, w: *Kodeks...*, s. 1072–1075.

Warto zauważyć, że rola oskarżyciela publicznego, którym jest prokurator, nie sprowadza się wyłącznie do stygmatyzacji zachowań poszczególnych osób, ale także do zapobiegania źródłom czynów zabronionych. Ponadto czynności opiekuna lub kuratora mające na celu podjęcie odpowiedniego leczenia przez ubezwłasnowolnionego pozostają w zgodzie z zasadą jego dobra. Zatem dbanie o osobę podopiecznego ze strony przedstawiciela ustawowego w postępowaniu wykonawczym obejmuje zróżnicowane działania, w tym korzystanie z pomocy organów postępowania karnego, przy czym niewątpliwie posiadają one szerszy wymiar i przekładają się na poprawę życia całego środowiska rodzinnego ubezwłasnowolnionego.

Prohibited acts of incapacitated against persons exercising custody

S u m m a r y

Prohibited acts of incapacitated against persons exercising custody are one of the problems with which custodians are faced with. In many cases those problems remain unresolved, having therefore a negative influence on a family and its functions. One of the solutions that could be adopted are the protective measures, as stated in Article 17 § 3 of Polish Code of Criminal Procedure. Protective measures are regulated within the Chapter X of Polish Criminal Code. Amongst these measures Article 93 and 94 § 1 and 3 of Polish Criminal Code authorizes a criminal court to impose ambulatory care or placement in a psychiatric facility. Motion on this subject may be referred by the prosecutor to the criminal court, as provided in Article 324 § 1 of Polish Code of Criminal Procedure. Considering that some of the prohibited acts directed against the closest ones are prosecuted on their complaint, there is nothing to prevent the victim custodian from asking the public prosecutor, along with referring to medical records regarding the state of health of the incapacitated, to apply to the court for the application of these safeguards. It is worth noting that the role of the public prosecutor, which is the public accuser, is not only to stigmatize the behavior of individuals, but also to prevent. In addition, the activities of the custodian aiming at taking the appropriate treatment by the incapacitated are in accordance with the principle of his/hers good.

Key words: incapacitated, family, family disfunctions, court, public prosecutor

Daniel Jakimiec – dr, referendarz sądowy w Sądzie Rejonowym Lublin-Zachód w Lublinie